

UDK: 378(07)0,52

Xondamir XOSHIKXONOV,

Jizzax Sambhran xalqaro universiteti xodimlar bo'limi boshlig'i, erkin tadqiqotchi

E – mail: ziyadullag@bk.ru

JDPU professori, fal.f. d.(DSc) A. Saitqosimov taqrizi asosida

SOCIO-ETHICAL VIEWS IN THE WISDOM OF AHMED YASSAVI

Annotation

This article analyzes the socio-philosophical views of the Sufi poet Khoja Ahmed Yassavi on education and upbringing.

Key words: Wisdom, mysticism, education, teaching, Turkestan, need, Truth, thinking, Allah, knowledge, wisdom, secret secret, mind-word, science, morality, truth, action, etiquette, inner, outward, divine, enlightenment, love, soil, yassaviya, sect.

СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В МУДРОСТИ АХМЕДА ЯССАВИ

Аннотация

В данной статье анализируются социально-философские взгляды суфийского поэта Ходжи Ахмеда Яссави на образование и обучение.

Ключевые слова: Мудрость, мистика, образование, просвещение, Туркестан, нужда, Истина, мышление, Аллах, знание, премудрость, сокровенная тайна, ум-слово, знание, нравственность, истина, действие, нравственность, внутреннее, внешнее, божественное, просветление, любовь, почва, яссавия, секта.

AHMAD YASSAVIY HIKMATLARIDA IJTIMOY – AXLOQIY QARASHLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada so'fiy, hikmatnavis shoir Xoja Ahmad Yassaviyning axloqiy, ta'lim – tarbiya haqidagi ijtimoiy - falsafiy qarashlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Hikmat, tasavvuf, ta'lim, ta'limot, Turkiston, ehtiyoj, Haq, fikrlash, Alloh, bilimdonlik, donishmandlik, maxfiy sir, aql – so'z, ilm, axloq, haqiqat, harakat, odob, botiniy, zohiriy, ilohiy, ma'rifat, muhabbat, tuproq, yassaviya, tariqat.

Kirish. Hikmat haqida gap ketganda muallifning fikrlariga yana ba'zi qo'shimchalarni ilova qilish, hikmat so'zining ma'no – mohiyati haqida kengroq mushohada yuritish lozim ko'rinadi. Nega endi Yassaviy o'z ta'limotini yoyish uchun aynan hikmat janrini tanladi? Ma'lumki, Yassaviy yashagan davrda Turkiston va uning yon atrofidagi hududlarda tasavvuf ta'limoti hanuz keng tarqalmagan edi. Bu o'lkalarda yashovchi turkiy qavmlarni tasavvuf ta'limoti bilan yaqindan tanishtirish uchun ularning tabiatlari, sharoitlariga uyg'un keladigan bir yo'l topishga ehtiyoj bor edi. Yassaviy tomonidan turkiyda aytilgan sodda va ravon hikmatlar xuddi ana shu ehtiyojga muvofiq keldi.

Hikmat nima? Lug'atlarda izohlanishicha, hikmat – “fikrlash malakasining o'rta holda bo'lishi; tadbir ila amalga amalga oshuvchi, tajriba bilan erishiladigan to'g'ri bilim; Haqqa muvofiq so'z; hamma narsaning eng mukammali; hikmat Allohning lashkari bo'lib, u orqali Alloh avliyoning qalblariga quvvat bag'ishlaydi; tasavvufiy she'rlarga hikmat deyiladi. Hikmat – bilimdonlik, donishmandlik, falsafa, maxfiy sir, aqlu haqiqatga to'g'ri keladigan nozik ma'noli qisqa so'z, masal; ashyoning ahvolidan: zohiriy va botiniy kayfiyatidan bahs etuvchi ilm; axloq va haqiqatga doir foydali muxtasar so'z; Allohga itoat; aql, so'z va harakatdagi uyg'unlik”.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yassaviyning hikmatlari bu – keng ma'noga ega, teran falsafa, tajriba bilan erishilgan to'g'ri bilim bo'lib, aqlu haqiqatga muvofiq keladigan, axloq – odobga doir foydali tasavvufiy she'rlar majmuasi. Hikmat haqida “U o'zi istagan kishilarga hikmat (foydali bilim) beradi. Kimga hikmat berilgan bo'lsa, bas, muhaqqaqki, unga yaxshilik berilibdi”, deyiladi. Qur'oni karimda. Ma'lum bo'lmoqdaki, hikmat aytish salohiyati har kimga ham berilavermaydi.

Hujjat ul –islom Muhammad G'azzoliy esa hikmatni go'zal axloqning asosini tashkil etuvchi fazilatlaridan biri deb biladi va “hikmat – g'azab bilan shahvat quvvatiga qarshi ilohiy quvvatlardan biri... Ma'rifat, muhabbat kabi hikmat ham qalb ozug'idir... Zero, hikmatning boshi Haqdan qo'rqmoqdir”, - deydi. Fuod Ko'prulizoda esa X asrdan boshlab diniy – tasavvufiy she'rlar hikmat deb yuritilganligini qayd etgan.

Yassaviyshunoslikning istiqboli haqida gap ketganda, Ibrohim Haqqulning quyidagi so'zlari alohida e'tiborga molikdir: “ ... bizning nazarimizda, birinchi galdagi vazifa “Devoni hikmat”ning asliyatga yaqin ishonchli bir nusxasini tiklashdir. Ana shunda Yassaviyning ijodi, tariqati, hatto tarjimai holiga doir bir qator munozarali masalalar o'z - o'zidan ravshanlashadi”.

“Yassaviya” tariqatining barcha aqidalari Ahmad Yassaviyning asosiy asari bo'lmish “Hikmat”da mufassal bayon etilgan. XII asrdagi turkiy zabon she'riyatning ajoyib namunasi bo'lgan, keyingi davrlardagi turkiy adabiyotga katta ta'sir ko'rsatgan “Hikmat” asarida “Yassaviya” ta'limotidagi poklik, halollik, to'g'rilik, mehr – shafqat, o'z qo'l kuchi, peshona teri va halol mehnati bilan kun kechirish, Alloh taolo visoliga yetishish yo'lida Insonni botin va zohir har tomonlama takomillashtirish kabi ilg'or umuminsoniy qadriyatlar ifoda etilgan.

Bag'dodda 922 yilning 22 mart kuni riyokor shayxlar va mutaassib ulamolar tomonidan Xudosislikda ayblanib dorga osilgan, so'ngra qo'l – oyoqlari kesilib, tanasi kuydirilib, daryoga tashlangan mashhur mutasavvif olim Mansur Halloj (858 – 922) ni Yassaviy bir talay she'rlarida chuqur hurmat bilan tilga oladi, mazkur ilg'or, dovyurak va jasur mutasavvif donishmandga katta rag'bat ko'rsatadi:

“Bilmadilar mullolar “Anal – Haq”ning ma'nosini,

Qol ahliga hol ilmin ko'rmadi munosib,
Rivoyatlar bitildi, holin ani bilmadi,
Mansurdek avliyoni qo'yдилar dorga osib.
Shariatdur, deb olimlar buyurdilar,
Kofir Mansur o'lmadi, deb kuyurdilar.
Axgar qilib kulin ko'kka sovrudilar,
Tog'u tuzlar "Anal – Haq", deb turar emish".

Yassaviy ham o'zining piri buzrukvori Shayx Yusuf Hamadoniya o'hshab mol – dunyo to'plashga mutlaqo qiziqmaganini, kambag'alparvar va g'aribparvar bo'lib yashaganligini uning ba'zi bir hikmatlaridan ham bilsa bo'ladi. Mol – dunyoga, boylikka va davlat orttirishga mukkasidan kegan, xasis, va ochofat kishilarni Yassaviy beayov tanqid qiladi:

Beshak biling bu dunyo barcha xalqdan o'taro,
Ishonmag'il molingga, bir kun qo'ldan ketaro,
Oto, ono, qarindosh qayon ketdi, fikr qil,
To'rt oyoqliq cho'bin ot bir kun senga yetaro.

Darhaqiqat, Xoja Ahmad Yassaviy Markaziy Osiyodagi ilk tasavvufiy tariqat – "Yassaviya"ning asoschisi, nafaqat Xuroson va Movarounnahr, balki turkiyzabon xalqlarning ma'naviy tarixida keng ma'lum bo'lgan, mutasavvif donishmand, insonparvar shoir hisoblanadi.

"Devoni hikmat" yassaviya madaniyatining tashakkuli va haqiqatlari haqida ma'lumot beruvchi bir asardir. Shu bois uni Turkistondan Onado'liga, hatto Bolqon yarim oroliga qadar keng yoyilgan turkiy zaminning ma'naviy asoslaridan biri sifatida qabul etish mumkin. Hikmatlar nafaqat madaniyatimiz tarixi, balki tafakkur dunyoyimiz uchun bir nur manbaidir.

Yassaviy hikmatlarining tub mohiyatida komil inson tarbiyasi va uning bilim hamda amalini to'g'ri yo'lga yo'naltirish ustuvordir.

Insonga berilgan qadr – qiymatni anglay bilmoq uchun Yassaviy va izdoshlarining inson haqidagi fikr – qarashlarini ham chuqur mushohada qilmoq lozim. Aks holda na hikmatlarning sir – asrorlarini o'zlashtirish mumkin, na yassaviylikka doir ma'lumotlardan to'la voqif bo'lish mumkin.

Bu hikmatlarda inson xilqati – yaratilishi haqida so'z yuritilganidek, insonga berilgan ne'mat va ustun sifatlar sanalib, ular to'g'risida o'ylashga da'vat qilinadi.

Yassaviylikda insonning asli suv va tuproq ekani e'tirof etilgan. Buni "Asling bilmang obu gil, yana gilga ketaro..." hikmatidan ham bilish mumkin.

Yassaviy bir hikmatida o'zini tuproq deb biladi:
Boshim tufroq, o'zum tufroq, jismim tufroq,
Haq vasliga yetarmen deb ruhum mushtoq.

Tadqiqot metodologiyasi. Yassaviylikda inson fitratiga uyg'un ravishda tuproq bilan butunlashadi. "Yo'l ustida tufroq bo'lish" talab etiladi. Yassaviy "Tufroq kabi olam ani bosib o'tsa" der ekan, boshqa insonlarga xizmat qilishni, kamtar va tavozeli bo'lishni nazar tutadi. Holbuki, tuproq faqatgina ustidan bosib o'tiladigan narsa emas, balki insonning asl unsuridan biridir. Yassaviy darveshi faqatgina bo'yin egmayotir, balki har qanday mashaqqatga bardosh berish bilan birga, o'zi ham xalq uchun go'yo unumdor tuproq kabi bo'lishni istamoqda. Bunday kamolotga erisha bilmoq uchun hikmatlarga ko'ra, ishqu dard egasi bo'lmoq kerakdir:

Dardsiz odam, odam ermas muni anglang,
Ishqsiz odam hayvon jinsi, muni tinglang.
Ko'nglungizda ishq bo'lmasa menga yig'lang,
Giryonlarga xos ishqimni ato qildim.
Yana bir hikmatda inson bunday ta'riflanadi:
Odam uldur faqir bo'lub yo'lda yotsa,
Tufroqsifat olam ani bosib o'tsa.
Yusuf sifat birodari qul deb sotsa,
Qulni quli ul qul na deb havo qilsun?

Yassaviy mag'rurlikni qat'iyankor inkor etadi. Chunki g'urur kibrnig doyasidir. Komil inson uchun bu ikki millat mutlaqo begona erur:

O'n uchumda nafs havoni qo'lga oldim,
Nafs boshig'a yuz ming balo qarmab soldim.
Takabburni yerga urub, bosib oldim,
O'n to'rtumda tufroqsifat bo'ldum mano.

Hazrat Muhammad (s.a.v) nazdida jangu jadaldan ham kuchliroq bir kurash hisoblangan nafsqa qarshi mujodalani bolaligidayoq boshlagan Yassaviy uchun tuproq sifatlik axloqiy kamolotga erishuv yo'llaridan biri edi. Zero, tuproq insonning moyasidir. Inson hayotining davom etishi ham u bilan bog'liq. Shunga qaramay tuproq inson oyoqlari ostidadir.

Ahmad Yassaviyning turkiy lahjada yozilgan zohidlik va pand – nasihat ruhida she'rlar to'plami – "Hikmat" asari u yaratgan tariqat uchun g'oyaviy va tekstologik asos bo'lib qoldi.

Tasavvufning bosh maqsadi insonni komillik darajasiga yetkazish va shu darajada vaslga vosil qilmoqdan iborat. Buning uchun albatta axloqni oldinga qo'yish shart edi. Tasavvuf ta'limotining umumiy zamirida ana shu tarbiya yotadi. Agar shunday qilinmaganida bu qadar ulug' ta'limot va buyuk siymolar dunyoga kelmas edi. Tavba solik uchun ana shunday tarbiyaviy jarayonning ibtidosi. Bu maqomda u insoniy xurujlardan poklanishi darkor. Albatta bunda avvalo dunyoga havasmandlikni so'ndirish turadi. Shu sabab Shayx Abusaid Abdulxayr tasavvuf maslagini bunday belgilagan: "Boshingda ne bo'lsa chiqarib tashlash, qo'lingda neki bor qo'ldan berish va boshqalardan senga nima kelsa ranjimaslik" (Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston"idan olindi). Bunday ish tutish so'fiyning tavisidir. Bundan tashqari, so'fiyning ko'ziga "barcha behishtning ne'matlari ko'rinmasligi" lozim."So'fiy degan, - deya o'git qilinadi "Faqrnoma"da, - Xudoning shavqida suvdek bo'lib, erib oqsa, ko'ngilni Haqning rizosiga bersa". Bularning barchasi so'fiyning poklanish jarayoniga kiradi. Shundan so'nggina barcha mushkullarning tuguni xususida fikr yuritish mumkin. Ko'ngilni Haqqa topshirib, uning ishqida yurak bag'ri kuygan so'fiy uchun "bu dunyo" atalmish xilqat arzimagan bir narsa. Uning uchun bu dunyo avvalo sinov maydoni. O'tkinchi umrga ega xilqat bu maydonda o'zini sinab ko'rishi shart. Birinchidan. Ikkinchidan, bu dunyo moddiy olamdan o'zini olib qochadi.

Bir qarashda tasavvuf yashashni rad etayotgandek. Ammo unday emas! Mohiyatan tasavvuf ongli yashashni targ'ib etadi. Bu dunyo – shakl, unda yashash – mohiyat. So'fiy ana shu mohiyatning sirini uqib olishga harakat qiladi. "Aqli odamga dunyo zindondir, - deb yozadi Alisher Navoiy "Hayratul – abrord"da. – Unga kim ko'ngil qo'yg'an bo'lsa nodondir. O'z ta'bingni uning zanjiriga bog'lab qo'yma, aqlni uning chohida xafa qilib qo'yma. Bu olamning aylanma zanjiri har qanday kimsani oxiri yer osti shahriga band etadi".

Xoja Ahmad Yassaviy turkiy adabiyotda hikmat janrining asoschisi ham hisoblanadi. U "o'z ona tilini ilk bora tariqat tili maqomiga ko'tardi. Uni arab va fors tasavvuf tili davrasiga qo'shdi".

"Xoja Ahmad Yassaviy bu borada hajga boradi va Markaziy Osiyo, Eron, Arabistonni kezib chiqadi. Ko'p shayxlar, aziz – avliyolar va mashhur ruhoniylar bilan uchrashadi. XII asrgacha Turkiston o'lkasi haqida mensimay so'zlaganlar endi uni hayajon va ehtiros bilan tilga oladilar, uni tabarruk o'lka sifatida qayd etadilar. Bu esa muborak Xoja Ahmad Yassaviy nomi bilan bog'liq edi. Uning nomi XII asrdan keyin Turkistonni avliyolar manziliga aylantirdi. Yassaviy karomatlar va maqomotlar bilan yashardi va barcha turkistonliklar unga ixlosu e'tiqod qilardi".

Tahlil va natijalar. Yassaviy "Xudo yo'li"ni – "nafs ilgi"dan qutulmoq, atrofda to'lib toshgan fisqu – fujurlarga barham bermoqning yo'lini izlaydi. Agar diqqat bilan

mushohada yuritilsa, Yassaviyning diniy – axloqiy falsafasida dunyodan yuz burilmaydi. Yomonlik, nodonlik, jaholat, molparastlik illatlariga rivoj bergan tuban dunyoni yurakdan quvishga da'vat etiladi. Shu ma'nolarda shoir so'zlari inson qalbida g'alayon qo'zg'aydi. "Nohaq da'vo qilg'on" qozi, imomlar, "harom yegon hokimlar", "dunyo mening" deb "jahon molin" yiqqan gushna amaldorlar, "Oqni qaro qilg'on" mullo-yu, mudarrislar, el ustiga minib yelib "totlig' – totlig'" yeb, "Turluk – turluk kiygon"larga qarshi ko'nglida nafrat uyg'otadi. Bu qaydlardan "Yassaviy mazlumlar tomonida turib fikran kurashgan shoir bo'lgan ekan- da", degan xulosalar chiqarilmasligi kerak. U garchi, "Yetimlar bu jahonda xor ekandur, G'ariblarni ishi dushvor ekandur", yoki:

G'ariblarni ko'rgon yerda og'ritmangiz,
G'ariblarga ochig'lanib so'z qotmangiz,
Zaif ko'rub g'aribalarga tosh otmangiz,
Bu dunyoda g'ariblikdek balo bo'lmas",-

singari misralarida "ko'ngli qattig' xaloyiq"ni shafqatga va g'arib, yetim mazlumlariga ozor yetkazmaslikka chaqirgan bo'lsa – da, mavjud jamiyati vakillari qo'l ostida ezilgan mehnatkashlarning haq – huquqlari uchun kurashmoqni o'z oldiga g'oyaviy maqsad qilib qo'yagan.

Ahmad Yassaviy o'zi bilan o'zi beomon kurashgan ijodkor sifatida juda e'tiborli. U odamga o'z – o'zini kechirmaslik sirlarini o'rgatadi. Shoir o'z qalbining eng chuqur joylariga nazar tashlashni targ'ib etadi. Shuning uchun ham uning axloqiy e'tirozida shaxsida ma'naviy, ilohiy kamolotiga to'siq bo'ladigan insondagi salbiy xususiyatlar tahlili tabiiy ravishda izchillanib borgandir. Ahmad Yassaviydagi samimiyat – oshkoralikda. Ba'zan undagi oshkoralik talablariga chidash mushkul. Buni badbinlik deb anglash noto'g'ri. Yassaviy hikmatlarida badbinlikmas, g'amginlik, ma'rifatli ruhni suyaydigan dard va faryod borki, ular insonning hissiyot fojialarini erta anglashga xizmat qiladi. Yassaviy hikmatlaridagi markaziy obraz – Alloh. U Xudo ishq, ya'ni ishqiy ilohiyni tan oladi.

Xulosa va takliflar. Yassaviy hikmatlarida ijtimoiy – axloqiy qarashlari haqida xulosa qilinganda jamiyat ongi falajlanganda, inson tubanlik botqog'iga botganda, Xudoni unutib, odam odamga yov, g'anim bo'lganda, jamiyatda zalolat va razolat, safolat urchiganda, el – ulus dindand yiroqlashganda Yassaviyning axloqiy – tarbiyaviy o'g'itlari ularni nodonlik yo'lidan qaytarib, ma'rifatga chorlagan.

ADABIYOTLAR

1. Nodirxon Hasan. Yassaviyshunoslikka bir nazar. //O'zbek tili va adabiyoti, 2001, 4-son 2.Qur'oni karim. O'zbekcha izohli tarjima (Tarjima va izohlar muallifi Alouddin mansur). Toshkent, 1992.
2. Baqara surasi, 269 –oyat (Hikmat haqida Qur'oni karimdan qarang: Baqara 129,151,231,251, 269; Oli Imron: 48, 81, 164; Niso: 54, 113;Moida: 110; yusuf: 22; Nahl: 125; Isro: 39; Luqmon: 12; Ahzob: 34; Sa'd: 20; Zuxruf: 63; Qamar: 5; Jum'a: 2.
3. Gazali Imam. Ihyau ulumid – din. G. III. Ankara 1992;S. 127,16,137,836.
4. Prof. Ord. Ko'prulu F. Turk edebiyatinda ilk mutatasavvilar. Ankara, 1991.
5. Ibrohim Haqqul. Irfon va Idrok.
6. Mas'ul muharrir: M.M.Xayrullaev. Ma'naviyat yulduzlari. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1999
7. Muhammad Shakar. «Devoni hikmat»ga ko'ra inson va ijtimoiy hayot. To'plam. Xoja Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va an'analari. To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: Ibrohim Haqqul va boshq. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi. –T., 2001
8. Muhammad Shakar. «Devoni hikmat»ga ko'ra inson va ijtimoiy hayot. To'plam. Xoja Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va an'analari. To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: Ibrohim Haqqul va boshq. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi. –T., 2001
9. Aleksandr Knish. Musulmon tasavvufi. Tarjimon Qodirqul Ro'zmatzoda. – Toshkent: "Fan ziyosi" nashriyoti, 2022
10. Abdumalik Yoqub. "Haqdin o'zgani dema" . Muallif – tuzuvchi Z. Jo'raev. To'plam. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar. T.: "O'zbekiston"
11. Haqqul Ibrohim. Yassaviyshunoslik: o'tmish, bugun va istiqbol. To'plam. Xoja Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va an'analari. To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: Ibrohim Haqqul va boshq. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi. –T., 2001
12. Abdullaev A. "Devoni hikmat"da yassaviya tariqati g'oyalari // "O'zbek tili va adabiyoti", 2005 yil, 6-son
13. Ahmad Yassaviy . Hikmatlar. Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991